

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
"Kutubxona-axborot faoliyati" kafedrası
professor (v.b.)
E-mail: oktamnosirov@gmail.com

JADIDCHILIK, KUTUBXONALAR VA MUTOLAA

Annotatsiya. Mazkur maqolada jadidchilik harakati, uning ma'rifiy g'oyalari hamda kutubxonalar va mutolaa madaniyati rivojiga qo'shgan hissasi yoritiladi. Jadid ma'rifatchilari xalqni savodli qilish, yangi usul maktablarini rivojlantirish va kitobxonlik madaniyatini shakllantirish orqali jamiyat taraqqiyotiga katta ta'sir ko'rsatgan. Mavzuda kutubxonalar bilim va ma'rifat markazi sifatida jamiyatda o'qish madaniyatini oshirish, bosma nashrlarni tarqatish va xalqning intellektual rivojiga xizmat qilgan muhim institut sifatida ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: jadidchilik, jadid ma'rifatchiligi, kutubxonalar, mutolaa, kitobxonlik, ma'rifatparvarlik, yangi usul maktablari, bosma nashrlar, milliy uyg'onish, madaniy islohotlar.

JADIDISM, LIBRARIES, AND THE CULTURE OF READING

Abstract. This article explores the Jadid movement, its educational ideas, and its contribution to the development of reading culture and libraries. Jadid reformers played a significant role in social development through the promotion of literacy, the establishment of new-method schools, and the cultivation of a reading culture. The article examines libraries as important social institutions that serve as centers of knowledge and education, contributing to the enhancement of reading culture, the dissemination of printed publications, and the intellectual development of society.

Keywords: jadidism, jadid enlightenment, libraries, reading, reading culture, enlightenment, new-method schools, printed publications, national awakening, cultural reforms.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev "Jadidlar: milliy o'zlik, istiqlol va davlatchilik g'oyalari" mavzusidagi xalqaro konferensiya

ishtirokchilariga yo'llagan tabrigida XX asr boshlarida shakllanib, nafaqat Markaziy Osiyo mintaqasi, balki butun musulmon olami va turkiy dunyo tarixida chuqur iz qoldirgan ma'rifatparvar ajdodlarimizning ibratli faoliyatini, ularning o'z qimmati va ahamiyatini hamon yo'qotmasdan kelayotgan boy merosini chuqur tadqiq va targ'ib qilish ustuvor vazifa ekanligini ta'kidlagan edilar [1, 1-b].

Jadid ma'rifatparvarlari xalqlarimizni jaholat va qoloqlikdan olib chiqish, ularni g'aflat botqog'idan qutqarishning asosiy yo'li – bilim va ma'rifatda, dunyoviy bilimlarni egallashda deb bilganliklari uchun milliy uyg'onish, milliy taraqqiyot g'oyasini ro'yobga chiqarish uchun bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etdilar.

Ma'lumki, XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Turkiston shahar va qishloqlarida masjidlar, oliy, o'rta va quyi madrasalarning kutubxonalari musulmon jamoalari ommaviy foydalanishi uchun mo'ljallangan kutubxonalar, xonaqohlar qoshidagi kutubxonalar faoliyat ko'rsatishda davom etdi. Ularning aksariyati xayr-ehsonlar hisobiga kun ko'rardi. XIX asrning 80–90-yillarida masjidlar, madrasalar qatorida xonaqohlar qoshidagi kutubxonalar ham iqtisodiy inqirozga uchradi. Bunga mustamlakachi ma'murlarning vaqf yerlari va boshqa mol-mulkning katta qismini Markaziy Rossiyadan ko'chirib keltirilgan aholiga berish bo'yicha qo'llagan chora-tadbirlari sabab bo'ldi. Masjidlar, madrasalar, xonaqohlarni qo'llab quvvatlovchi moliyaviy ajratmalarning keskin qisqarishi natijasida XI–XIII asrlarda vujudga kelgan o'rta asrlar kutubxonachilik ishi tizimiga putur yetdi. Kutubxonachilik ishini davlat tomonidan tartibga solish va rahbarlik qilish tizimi mavjud bo'lmaganligi uchun omma madaniyat va ma'rifatdan yanada uzoqlashtirildi.

1870-yilda Toshkentda tashkil etilgan Turkiston ommaviy kutubxonasi faqat amaldorlar, harbiylar va savdogarlargagina xizmat ko'rsatar edi. Shuning uchun ham Turkistonda ijtimoiy-siyosiy hayotning barcha tomonlarini yangilash harakati aynan ta'lim, madaniy, mafkuraviy, siyosiy bilimlar berish bilan bog'liq bo'lgan dolzarb vazifalarni hal qilishdan boshlashni talab qilar edi. Jadid namoyandalari o'z xonadonlarida maktablar ochish, o'quvchilar uchun darsliklar, o'quv qo'llanmalar

yozish, teatr gruppalari, turli jamiyatlar, gazeta va jurnallar, kutubxonalar tashkil etish orqali ko'p yillik orzular amalga oshirishining tamal toshini qo'ydilar.

Ular keng xalq ommasiga, ayniqsa yoshlarga bilim tarqatish maqsadida dastlabki ommaviy kutubxonalarni tashkil etish haqida ham qayg'ura boshladilar. 1908-yilda Namangan uezdining To'raqo'rg'on qishlog'ida Is'hoqxon to'ra Junaydullayev (Ibrat) tomonidan "Matbaa-i Is'hoqiya" nomli ilk nashriyot 1910-yilda Namanganga ko'chirilib, uning qoshida "Kutubxona-i ishoqiya" nomli kutubxona tashkil etildi. Kutubxonada o'zbek, fors-tojik, rus, tatar va turk tillaridagi adabiyotlar, darsliklar va qo'llanmalar, ta'lim-tarbiya bilan bog'liq adabiyotlar, o'sha yillarda nashr etilgan rus va musulmon matbuoti namunalari mavjud edi.

Ibrat ushbu kutubxonaga mudir tayinlab, kitoblarni va ulardan foydalanganlarni tartib bilan yozib borishni yo'lga qo'ydirgan. Xuddi shu davrlarda Buxoroda yosh buxoroliklar tomonidan "Ma'rifat" kutubxonasi tashkil etilgan. Uning fondida mamlakat va xorijda chop etilgan yangi adabiyotlar, gazeta va jurnallar, jumladan, Istanbulda chop etilgan "Hikmat", "Sirotil Mustaqim", "Ta'rifi muslimin" jurnallari, Rossiyada chop etilgan "Tarjimon", "Irshod", "Vaqt" gazetalari va "Sho'ro" jurnali, Turkistonda chop etilgan jadid matbuoti namunalari mavjud edi. Noshirlik faoliyati, kitob savdosi va kutubxonachilik ishi bilan shug'ullanuvchi birinchi kitob uyi – "Ma'rifat" shirkati jadidchilik harakatining ashaddiy tarafdorlaridan biri noshir R.Rasulzoda tashabbusi bilan 1912-yilda ochildi. Ikkinchi kitob uyi "Madora" 1914-yilda Qo'qonning Beshariq mahallasida ma'rifatparvar Ibrohim Davron tomonidan tashkil etildi.

Hamza Hakimzoda Niyoziy qisqa vaqt ichida ikkita-"G'ayrat"(1915) va "Birlik" (1916) kitob uylarini tashkil etdi. Shu davrda kitob noshirligi va savdosi, ayrim hollarda kutubxonalar va qiroatxonalar tashkil etish bilan o'sha davrdagi boshqa shirkatlar ham shug'ullangan. Ular orasida Toshkentdagi "Nashriyot" (1914), "Maktab" (1916), "Nashri maorif", Buxorodagi "Barakat" (1914), Samarqanddagi "Zarafshon" shirkatlari mavjud edi.

Ushbu shirkatlarning ta'sis shartnomasida ularning maqsadi musulmon aholi o'rtasida Yevropa madaniyatini gazetalar, jurnallar, kitoblar va ularning savdosi orqali yoyish, kutubxonalar va qiroatxonalar ochish orqali aholi o'rtasida ma'rifat urug'ini sochishni maqsad qilib qo'yganligi ta'kidlab o'tilgan edi. Turkiston jadidlarining otasi deb nom olgan Mahmudxo'ja Behbudiyning ma'rifatparvarlik faoliyati alohida ahamiyatga molikdir. Behbudiy tomonidan Samarqandda tashkil etilgan ommaviy kutubxona shaharning ruslar yashaydigan qismida joylashgan bo'lib, "Kutubxona-i Behbudiya" nomi bilan atalgan.

Kutubxonadan tashqari shu yerda mutolaa qiluvchilar uchun keng va shinam qiroatxona ham tashkil etilgan va yangi tipdagi ushbu kutubxonani kutubxona-do'kon deb ham atash mumkin edi. Chunki, ushbu muassasaga tashrif buyurgan har bir kishi kutubxonaning alohida fondidan o'z mablag'iga sotib olishi va uzi bilan birga olib ketishi mumkin edi. Boshqalarning qiroatxonada kitob o'qishlariga sharoit yaratilganligidan tashqari xotirasi va miyasiga quvvat bo'lishi uchun shakarli qaynoq choy ham berilgan. Ushbu kutubxona fondida joylashgan kitoblarning bir qismini Mahmudxo'ja Behbudiy o'zining 1899–1900-yillardagi va 1914-yildagi haj safarlarida bo'lganida keltirilgan, qolgan kitoblar esa Turkistonning turli burchaklaridan, Rossiya imperiyasining Sankt-Peterburg, Qozon, Bog'chasaroy, Boku, Orenburg shaharlaridan, shuningdek, Eron, Turkiya, Afg'oniston, Hindiston, Misr, Livandan kutubxona manziliga yuborilgan edi. Bunday uzoq mamlakatlar va shaharlardan kitob keltirish hisobiga kutubxona va qiroatxona fondini to'ldirish omilkorlik, tadbirkorlik, ishbilarmonlik uquvidan tashqari keng xalqaro aloqalarni va albatta kattagina mablag'ni tashkil etar edi. Shunga ko'ra Mahmudxo'ja Behbudiy matbuot sahifalarida e'lon qilingan ko'plab maqolalarida savdo va ishlab chiqarish vakillarini boshlangan xayriya ishlarini moddiy jihatdan qo'llab quvvatlashga da'vat qiladi. U shunday maqolalardan birida "Millatga dalda berish, maktablar islohi, yoshlarimizni Yevropa oliy o'quv yurtlariga kirishlarga tayyorlash, umummilliy ishlarni amalga oshirish uchun bizga "Xayriya jamiyatlari", kutubxonalar, jamg'armalar, turli to'garaklar, gazetalar, jurnallar, nashriyotlar va

hakazolar kerak” deb yozgan edi. Umuman olganda, “Kutubxona-i Behbudiya”ning kitob fondi barcha manbalar miqdoriga ko‘ra Turkistondagi eng boy kutubxonalardan biri bo‘lgan. Kutubxona fondida Qur’oni Karimning har xil nashrlari, hadislar to‘plamlari, fan va bilimning turli sohalariga oid dunyoviy mazmundagi turkiy, fors, turk, arab, rus, nemis, fransuz, ingliz tillaridagi kitoblar to‘plangan. Faqat birgina tarixga oid adabiyotlar ichida “Buyuk umumiy tarix”, uch jildli “Madaniyat tarixi”, “Tarixiy istiqbol”, “Islom tarixi”, “Islom olami va Ovrupo XX asrda”, “Turkiy xalqlar tarixi”, “Madaniyat tarixi”, “Shohlarning g‘alabalar kitobi”, “Usmoniylar saltanati ko‘zgusi”, “Islom madaniyati tarixi”, “Amir Temur”, “Islom tarixi”, “Buyuk Eron tarixi”, “Amerikaning kashf etilishi tarixi” kitoblari bor edi.

Demak, XX asrning dastlabki o‘n yilliklari mobaynida jadidlarning ma’rifatparvarlik mazmunidagi yangicha adabiyotlarni o‘zida jamlagan kutubxonalari Turkiston o‘lkasining deyarli har bir yirik shahrida faoliyat ko‘rsatdi.

Jadidlar bir tomondan istiqlool bilan bog‘liq bo‘lgan harakatlarni olib borgan bo‘lsalar, ikkinchi tomondan diniy va dunyoviy kitoblar fondiga ega bo‘lgan kutubxonalar tashkil etdilar. Jadidlar ushbu faoliyatlarini izchil davom ettirdilar. Ularning asosiy maqsadlarini Abdulla Avloniyning “Madaniyat to‘lqinlari” nomli maqolasini o‘qish orqali to‘la anglash mumkin. U quyidagicha yozadi: “Yoshlarimizdan madaniyatga loyiq ravishda o‘qub, diniy va madaniy kishilar hozirlansa, tarbiya va ta’limga mohir olim va olima, adib va adibalarimiz yetushsa, maktab va madrasalarimiz muntazam va tartiblik bo‘lsa, ziroat, sanoat va tijorat ishlariga mohir kishilar yetushub, zamonga muvofiq ravishda ish yuritilsa, tartiblik “Dorul-yatim”-yetimxonalar, “Dorul-ujizin”-kambag‘alxonalar, kutubxonalar va qiroatxonalar ochilsa, shirkat (tovorishestvo)lar barpo qilinsa, yuqorida dedegimiz kabi, xalqimiz orasida zamonga loyiq ulum va funundan bohobar ulamolarimiz ko‘paysa, och va yalang‘och kishilarimizning mashaqqatlarini tuzatmak uchun harakat qilinsa, o‘qutilsa, ahloq va odob o‘rgatilsa, shul vaqtda eskincha orasidan chiqub, haqiqiy madaniyat bo‘stonig‘a yuzlangan hamda madaniyat to‘lqinlaridan

qutulub salomatg'a chiqq'an bo'lur edik" [3, 116-b]. Yuksak g'oyalarni amalga oshirish yo'lidagi faoliyatning izchil amalga oshirishi natijasida 1913-yilda Toshkent shahrida Munavvarqori Abdurashidxonov va Abdulla Avloniy boshchiligida 1909-yilda tuzilgan "Jamiyati xayriya" negizida "Turon" xayriya jamiyatini tashkil etdilar. Ushbu jamiyatning faoliyat doirasi kengayib borgani sari yosh ziyolilar saflari kengayib bordi.

Ammo 1917-yil oktyabr to'ntarilishi sodir bo'lishi bilan "Turon" jamiyati atrofida uyushgan jadidlar parchalanib ketadilar. A.Avloniy boshliq bir guruh jadidlar sho'ro hokimiyati tarafiga o'tib "Turon" jamiyati ixtiyoridagi o'zbek tilida yaratilgan sahna asarlarini to'plab, bo'lajak kutubxonaga poydevor quradilar. Shu tariqa 191-yilda "Turon" kutubxonasi bunyod bo'ladi.

O'sha yilning boshlarida Toshkentga Sho'ro hukumati siyosatining O'rta Osiyoda so'zsiz amalga oshirilishini ta'minlash uchun kelgan, Turkiston jumhuriyati Mudofaa shtabining a'zosi etib tayinlangan Orif Klibleyev 1918-yil iyunida "Ishtirokiyun" gazetasini tashkil etadi va uning dastlabki muharriri bo'ladi. O'sha yilning 20-iyunida Orenburg frontidan kelgan Ahmad Donskoy bilan Vali Allamov ham "Ishtirokiyun" gazetasi tahririyatiga ishga olinadi. Oradan bir hafta o'tgach, 27-iyulda O.Klibleyev muharrirlikni Donskoyga topshirib, o'zi Jizzaxga maxsus topshiriq bilan boradi va o'sha yerda kasallanib vafot etadi.

Sho'ro hukumatining O'rta Osiyoga "keng vakolatlar" bilan kelgan bu ishonchli vakilini dafn etish marosimi katta siyosiy tadbir sifatida o'tkazilgan. Turkiston Xalq Komissarlari Sho'rosining qarori bilan marhum bolshevik nomini adabiy lashtirish maqsadida "Turon" kutubxonasiga Orif Klibleyev nomi berilgan. Kutubxona fondini kengaytirish va ta'mirlash ishlari uchun 10 000 so'm hajmda mablag' ajratilgan. Shundan keyin kutubxona Turkiya, Tatariston, Boshqirdiston, Ozarbayjon va Moskvada chop etilgan turli-tuman davriy nashrlar va kitoblarni olib turish imkoniyatiga ega bo'lgan.

1918–1922-yillarda kutubxona, bir tomondan, o'z a'zolari va tashkilotchilari bo'lmish sobiq jadidlar yordami bilan, ikkinchi tomondan, ma'rifatparvar

kishilarning vaqf qilib qoldirgan kitoblari hisobiga oyoqqa turdi, uchinchi tomondan esa, berilgan mablag' tufayli markazda va xorijda chiqib turgan davriy nashrlar va kitoblar bilan boyidi. 1919-yil 14-aprelda esa barcha xalq kutubxonalari qatori "Turon" ham davlat ixtiyoriga o'tkazildi. "Turon" kutubxonasi va qiroatxonasi Sag'bon, Chorsu, Shayx Xovand Toxur, Xadra, Chig'atoy, Oqlon, Xastimom mavze va mahallalari uchun o'rtaliq xisoblangan Eski Jo'vada tashkil etilgan edi. Kutubxona fondida Qozon, Qrim, Tiflis, Orenburg, Istanbulda nashr etilgan gazeta va jurnallar, noyob kitoblar mavjud bo'lib, ko'pgina ziyolilarning asosiy vaqti shu yerda o'tar edi.

Jadidchilik harakatining faol a'zolari bo'lgan aka-uka Karimbek va Komilbek Norbekovlar, Sa'dullaxo'ja Tursunxo'jayevlar xayriya jamiyati nizomida ko'rsatilganidek, xalqimizni "sog'lom tomosha", madaniy hordiq chiqaruvga yaqinlashtirish, teatrlar, kutubxonalar, qiroatxonalar yordamida madaniyat olamiga olib kirishga alohida e'tibor qaratdilar. Ular "Maktab kutubxonasi" shirkatini tashkil etib, maktab darsliklari, o'quv qo'llanmalari nashr etish ishiga ham o'zlarining beqiyos hissalarini qo'shdilar [7, 46-b]. Shu o'rinda "Turon" kutubxonasida ko'p yillar davomida ishlab, uning har tomonlama rivojlanishiga o'zining munosib hissasini qo'shgan Akbarbek Dolimov faoliyati haqida to'xtalib o'tishi zarur. Jadidchilik harakati muhitida ulg'aygan Akbarbek Dolimov 1927–1929-yillarda kutubxonachilik kursida o'qib, uni tugatgach o'zi ko'p yillar davomida kitob fondidan foydalanib kelgan "Turon" kutubxonasiga ishga kiradi. Turmush qiyinchiliklari va mashaqqatlariga qaramasdan 1932-yildan o'qishini Toshkent davlat pedagogika institutining kutubxonachilik fakultetida davom ettiradi. A.Dolimov kutubxonadagi ishini pedagog sifatida davom ettirib, tez vaqt ichida kutubxona direktori lavozimiga ko'tariladi. Akbarbek Dolimov Fayzulla Ubaydullayev bilan hamkorlikda "Mukammal ilmiy bibliografiya" kitobini yaratib, unda 1920–1934-yillarda o'zbek tilida nashr etilgan uch mingga yaqin kitobning bibliografik tasnifi va tasvirini berganlar. Bibliografiya sohasida yaratilgan ushbu birinchi kitob 1934-yilda O'zbekiston davlat nashriyotida chop etilgan. Sobir

Soliyev bilan hamkorlikda esa 1937-yili respublika kutubxonachi va bibliograflariga metodik yordam sifatida “O‘nli klassifikatsiya” asarini nashr ettirdi. Har ikkala asar ko‘p yillar davomida bo‘lajak kutubxonachilar va bibliograflar uchun asosiy o‘quv qo‘llanma vazifasini bajarib keldi.

Bundan tashqari Akbarbek Dolimov 30-yillarda Xoji Muin, Shukrullo, Abduqodir Shakuriy, Po‘latjon Qayumiy, Abduvaxob Ibodiy, Abdulla Avloniy, Muhibulqori Orifiylar yordamida “Oyina”, “Sadoyi Farg‘ona” jurnallari, “Turkiston” to‘plami taxlamlarining yetishmayotgan va qattiq shikastlangan qismlarini to‘ldirdi va ba’zi manbalarning fotonusxasini yaratdi. Bu manbalar bugungi kunda Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasida va Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik ilmiy-tadqiqot instituti kutubxonasida saqlanmoqda. Jadid ma’rifatparvarlarining millat taraqqiyotini umummillat ma’naviyati, ma’rifati yuksalib, illatlardan xalos bo‘lishi bilan bog‘liq deb hisoblaganliklari bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotgan emas. Ayniqsa, ma’naviy makonni to‘siq bo‘lib turgan illatlarni bartaraf etish masalasi ko‘ndalang bo‘lib turgan sharoitda ma’rifatparvar bobomiz Mahmudxo‘ja Behbudiy “Bizni kemirguvchi illatlar” maqolasida yozganidek: “Bizni qiladurg‘on aqlsizligimizni qaysi millat qilur? Nikoh, xatna bu ikki balo shundog‘ qattiq bir illatki, o‘limg‘uncha qutulib bo‘lmaydur. Shaharlarda o‘rtahol, ya’ni o‘tirarg‘a xona va bog‘i bor bir kishi nikoh uchun ikki ming so‘m sarf etar va o‘g‘il xatnasi uchun hech bo‘lmaganda ming so‘m, har bir kishi benavo bu mavridlarga 200 so‘mdan, 1000 so‘mgacha sarf etar. Boy va zo‘raki boylar esa besh ming, o‘n minglab sarf etar”. Bugun isrofgarchilik bilan o‘tkazilayotgan to‘ylar va marosimlar davom etayotganligidan tashqari haj va umradan qaytish bilan bog‘liq bo‘lgan dabdabali holatlar, o‘tmishda kitobxon bo‘lgan millatning, ayniqsa yoshlarning “o‘qimaslik illati”ga yo‘liqqanligi bugungi kundagi mavjud bo‘lgan illatlardir.

Davlatimiz rahbari Anqarada Turkiya respublikasi prezidenti huzuridagi xalq kutubxonasining ochilish marosimida ta’kidlaganidek, “Dunyodagi har qaysi davlat, har qaysi xalq birinchi navbatda o‘zining intellektual salohiyati, yuksak ma’naviyati

bilan qadrlidir. Bunday yengilmas kuch manbai esa avvalo insoniyat tafakkurining buyuk kashfiyoti-kitob va kutubxonalarda” deb ta’kidlaganida jadidlarning bilim olish va mutolaaga bo’lgan munosabatlarining mantiqiy davomini tushunishimiz mumkin. Shu o’rinda yoshlar o’rtasida mutolaani zaiflashganligi borasida ma’lum bir mulohazalarni bildirib o’tish mumkin. Yoshlarda mutolaaga nisbatan ishtiyoq uyg’otish ularning bolalik davridan boshlanishi zarur. Lekin, bolalar uchun ular qiziqib o’qiydigan, rang-barang, sarguzashtlarga boy asarlar deyarli mavjud emas. Agar jadidlarning faoliyatiga e’tibor beradigan bo’lsak, ular o’z tashabbuslari bilan kutubxonalar tashkil etibgina qolmasdan ularning fondini to’ldirish, foydalanish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish orqali insonlarni madaniyat doirasiga tortishga harakat qilganlar. Jadid bobolarimizning o’z davrida qo’llagan tajribalarini chuqur o’rganib, zamonaviy axborot-texnologiyalaridan foydalangan holda kutubxonalar faoliyatini takomillashtirish va mutolaa madaniyatini shakllantirish ajdodlarimiz oldidagi burchimizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh. *Jadidlar: Milliy o’zlik, istiqlol va davlatchilik g’oyalari*. Yangi O’zbekiston gazetasi, 2025.
2. Mahmudxo’ja Behbudiy. *Tanlangan asarlar 1–2jild.* – Toshkent: Ma’naviyat, 2001. – 256 b.
3. Abdulla Avloniy. *Tanlangan asarlar 1–2jild.* – Toshkent: Ma’naviyat, 2001. – 466 b.
4. Munavvarqori Abdurashidxonov. *Tanlangan asarlar 1–2jild.* – Toshkent: Ma’naviyat, 2001. – 304 b.
5. Abdurouf Fitrat. *Tanlangan asarlar 1–2jild.* – Toshkent: Ma’naviyat, 2001. – 208 b.
6. Qosimov B. *Milliy uyg’onish davri adabiyoti.* – Toshkent: O’zbekiston, 2002. – 464 b.
7. Oxunjonov E. *Vatan kutubxonachiligi tarixi.* – Toshkent: O’zbekiston: 1998. – 160 b.